

Az Ember Tragédiája és a franciák.

Írta: BIRKAS GÉZA.

Nyolc évtizede annak, hogy *Az Ember Tragédiája* nyomtatásban napvilágot látott. Madách egyéb művei azóta feledésbe mentek, ennek az alkotásának azonban olyan dicsőséges sors jutott osztályrészül, amelyről a költő sohasem álmodott. Nemesak a magyarság sorozta be irodalmának soha el nem évülő remekművei közé, hanem egyúttal világirodalmi hírnévre és jelentőségre tett szert. Elsősorban a széleskörű irodalmi érdeklődésükkel mindenkor kiváló németek hajtották meg előtte az elismerés zászlaját, de olyan népek körében is, mint a csehek, tótok, szerbek, oláhok, melyektől politikai és nemzeti ség ellentétek választanak el bennünket, a magyar drámának megértő fordítói, olvasói és hallgatói akadtak.

Európai hódító körútján *Az Ember Tragédiája* Franciaországba is eljutott, ott is visszhangot keltett. Aki a franciák szellemi sovínizmusát, a külföldi irodalmak iránt tanúsított közönyét s bizalmatlanságát ismeri, arra nézve nem lehet meglepő, hogy azok a kísérletek, melyek francia s magyar részről Madách drámájának Franciaországban való megismertetésére irányultak, még eddig nem jártak valami nagy eredménnyel. Mindössze annyi történt, hogy bizonyos számú francia író, irodalomtörténész, színházi kritikus vagy rendező elolvasta Madách művét s róla többé-kevésbé elismerő, udvarias formában nyilatkozott. A művelt francia közönség körében, amely ismeri Shakespeare, Goethe, Ibsen, Strindberg, Hauptmann nevét, esetleg egypár darabját, egyelőre elenyésző csekély számban vannak olyanok, akik *Az Ember Tragédiája* létezéséről tudomással bírnak. Mindamellett nem lesz talán érdektelen, ha Madách drámájának Franciaországban való fogadtatásáról beszámolunk és ismertetjük azoknak a lelkes franciáknak és magyaroknak munkásságát, akik arra egy vagy más módon a figyelmet felhívni, azt az irodalmi köztudatba belevinni igyekeztek.

*

Az Ember Tragédiájának első, nem teljes francia fordítása egy budapesti francia folyóiratban, a *Gazette de Hongrie*-ban jelent meg 1881—82-ben. Ugyanitt látott napvilágot 1882-ben Madách drámájának első, francianyelvű méltatása is. Ezt a folyóiratot egy provençai származású francia hírlapíró, Amédée Saissy adta ki, aki több évig élt Budapesten; ott magyar írói társaságokba járt; az egyetemen francia irodalomtörténeti előadásokat tartott és magyar költői műveket fordított franciára. Több mint valószínű, hogy ő volt a szerzője a *Gazette de Hongrie*-ban névtelenül megjelent prózai Madách-fordításnak és tanulmánynak is. A fordító nyolc színt teljes egészében lefordított, a többieket kivonatossan adja tartalmi összefoglalásokkal és áthidalásokkal, a X. színt pedig teljesen mellözi. Ez a fordítás tehát elég hiányos,

tökéletlen képet nyújt az eredeti műről és megjelenési módját s helyét nem is tekintve, nem volt alkalmas arra, hogy a magyar dráma iránt a franciák körében nagyobb érdeklődést ébressen. Értékesebb a fordítást követő Madách-tanulmány, amely a szerzőnek a magyar irodalomban s a modern nyugat-európai irodalmakban való jártasságáról tanúskodik. Saissy elmondja benne a dráma keletkezését, a szerző életével és egyéniségével való kapcsolatait, idéz Madách és Arany leveleiből, Greguss Agost és Szász Károly munkáiból, Madách művének részletes elemzésével igyekszik annak alap gondolatát megtalálni s azt Milton, Goethe, Lessing, Hugo, Quinet, Flaubert, Balzac munkáival egybevetve eredetiségét és értékét megállapítani. Ime végső megállapítása: „toutes nos critiques n'empêcheront pas la Tragédie de l'homme de rester une tentative grandiose où se trouvent des pages sublimes“.

1883. szeptember 21-én volt Madách művének bemutató előadása a budapesti Nemzeti Színházban, a Paulay-féle színrealkalmazásban, amellyel *Az Ember Tragédiájának* színpadi pályája megindult s amely négy évtizeden át a műsoron maradt. Adám szerepét Nagy Imre, Éváét Jászai Mari, Luciferét Gyenes László játszotta. A magyar irodalom és színjátszás e nagy eseményéről francia nyelven Wohl Janka számolt be egy párizsi szemlenc, a *Revue Internationalenak* hasábjain (Lettre de Budapesth, 1884. jan. 31.), ahová külföldi barátainak felhívására a magyar főváros társadalmi, művészeti és irodalmi eseményeiről „budapesti leveleket“ írogatott.

Ugyanebben az esztendőben, 1883-ban *Az Ember Tragédiájának* francia fordításával Somló Sándorné sz. Vadnay Vilma¹ próbálkozott meg, amiről Mme Adamnak Magyarországról szóló munkája tesz bizonyosságot. Ez a francia írónő, mint ismeretes, 1883-ban néhány hónapot töltött hazánkban. Ez alkalommal fővárosunkban többek közt a magyar színpad és dráma iránt is érdeklődött. Könyvében magasztalja Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlóját* és *Bánk bánját*, elismeréssel emlékezik meg Blaha Lujzáról és Helvei Lauráról, majd így ír: „A legjobb magyar tragédiák egyike „Bánk bán“, melyet Glaser Manó fordított le nekem, s melyben shakespeare-i szépségek vannak... Itt van azon felül az „Ember tragédiája“ Madách Imrétől, melyben az emberiség végig halad szemünk előtt az egész történelmen napjainkig, átmenve a francia forradalmon is. Ha kivonatot adnék belőle, honfitársaim mosolyognának, pedig az egyes képek fölségesek, a jelenetek megkapóak. Irálya zavaros, tárgyának roppant mérvénél fogva duzzadt, de gyakran gyönyörű. Vadnay kisasszony, egy kiválóan művelt és értelmes fiatal leány lefordította és szép kezével lemásolta a nagyszerű költemény fő fejezeteit. Köszönet érte.“² E szerint Vadnay Vilma a francia vendég hölgy számára lefordította és neki kéziratban átadta Madách művének fontosabb jeleneteit.

Alvinczy Sándor szerint, aki hosszabb ideig lakott Párizsban és szintén kísérletezett a magyar irodalomnak a franciák körében való ismertetésével, „mi-

¹ Vadnay (Stépan) Vilma kiváló drámai színésznő és énekesnő volt, akit Rákosi Jenő 1880-ban egészen fiatalon, 18 éves korában felléptetett a Népszínházban egy operetben. Később vidékre került, ott nagy sikerei voltak, Somló Sándor vette nőül s mikor az a Nemzeti Színház igazgatója lett, neje visszavonult a színpadtól.

² Adam Edmondné (Lambert Juliette): *A magyarok hazája*. Bp., 1885, 48. l.

kor Claretie intendánssá lett,³ tervbevette, hogy a Théâtre-Français előkelő közönségével megismertesse a külföldi drámairodalom remekeit. Én figyelmébe ajánlottam Madách művét. Paulay megnyirbálta e célra az Ember Tragédiáját és Podhorszky Lajos lefordította versben franciára. De Claretie visszariadt a nagy nehézségtől s bár azóta egy évtized telt el, de sem ezt, sem más idegen darabot nem mert játszani.⁴ Podhorszky, akiről Alvinczey könyvében szó van, nagytudományú, de helytelen utakra tévedt, külön tevékenységű magyar nyelvész volt, aki nyelvészeti munkássága mellett műfordításokkal is foglalkozott. Hogy Madách művét valóban lefordította, arra mutat a Szinnyei-féle írói lexikonban közölt életrajza, melynek adatai kétségtelenül tőle származnak s melyben a Madách-fordítás munkái sorában meg van említve. E fordítás időpontjára és eredetére nézve Podhorszky Vilmos nyug. miniszteri tanácsos hozzám intézett levelében a következő felvilágosításokat közölte: „Lajos nagybátyám 1878. évben feleségével és Jeannette leánykájával egy nyarat töltött édesatyám házában, néhai gr. Lónyay Menyhért birtokán. Abban az időben még magam is fiatal, 11 éves gyermek voltam, s nem sokat érdeklődtem aziránt, hogy a tudós nagybácsi miért tölti minden idejét íróasztala mellett, miért nem keres szórakozást, s miért nem vesz részt a társasági életben. Láttam, hogy mindennap előszedi Madách „Ember Tragédiájának“ díszkiadását, azt olvasgatja, majd ír, ismét olvas és tovább ír. Midőn egy alkalommal a gróf meglátogatott minket a Szabolcs-megyei, Ibrány község melletti Nagyerdő-pusztán, a gróf örömmel üdvözölte nagybátyámat, mint régi barátját s megkérdezte tőle, mivel foglalkozik. Megütötte fületem, midőn azt mondta, hogy „Az Ember Tragédiáját fordítom franciára, mert azt szeretném, hogy ezt a világraszóló remekművet a franciák a színpadon is megismerhessék.“ Tudom, a feketekávénál sokáig ültek ketten együtt, s nagybátyám felolvasott a már kész fordításból... hogy mi lett e fordítás sorsa, azt nem tudom.“

Podhorszky tehát kétségkívül lefordította franciára Madách drámáját és pedig a fent idézett levél szerint ő volt az első, aki Saissyt és Vadnay Vil márt megelőzve a fordításra gondolt. Mivel állandóan Párizsban lakott s bejáratos volt író- és tudóstársaságokba, úgy látszik, bízott abban, hogy egy párizsi színházzal sikerül neki a magyar darabot előadatnia. Terve dugába dőlt: a fordítás sem nyomtatásban nem jelent meg, sem színpadon nem került. A kéziratot kerestettem a Comédie-Française irattárában és az avignoni Calvet-múzeumban, ahová az öreg magyar tudós hátrahagyott könyvei és iratai egy része került. Nem akadtam nyomára, elveszett vagy Franciaországban lappang valahol. Podhorszky francia levelei, amelyek kezeim között voltak, különben arra engednek következtetni, hogy a fordítás, ha tartalmilag talán hű volt is, francia stílus tekintetében nem igen üthette meg a mértéket.

Gergely István, a Nemzeti Ujságban megjelent *Madách és az exportdráma* c. cikkében (1930. ápr. 4.) említi, hogy jóval a világháború előtt Karagyor-

³ Jules Claretie 1885-ben lett a Comédie-Française igazgatója. Párizsi magyar emigránsok felkeltették érdeklődését hazánk iránt; ennek eredménye *Le Prince Zilah* (1884) c. regénye. Szindarabot is csinált belőle, amely 1885-ben került színpadra.

⁴ *A szellemi élet Párizsban*. Miskolc, 1896. 257. l.

gyevics Bozsidár, Péter szerb király unokaöccse is lefordította Madách művét. Egyik párizsi színházban már „biztosította is előadását... de a párizsi előadás szép terve elmerült a háború vértengerében“. Ha nem csalódom ebben az esetben nem új fordításról, hanem a Podhorszky-féle fordításról van szó. Podhorszky ugyanis szoros viszonyban állott a Karagyorgyeveci-családdal, mert mint emigráns éveken át Karagyorgyeveci Sándor fiainak: Péternek és Arzénak házi tanítója volt. Karagyorgyeveci Bozsidár K. Eleknek, K. Sándor fivérének fia (1861—1908), Párizsban született, ott élte le élete java részét, írakkal s művészekkel barátkozott, regényeket, novellákat, útirajzokat, kritikákat adott ki.⁵ Valószínű, hogy Podhorszky, aki K. Bozsidárt mint tanítványainak unokatestvérét ismerte, a párizsi bohémvilágban kedvelt szerb herceget kérte fel arra, hogy a magyar darabot valamelyik párizsi színházban adassa elő, ami azonban neki sem sikerült. Az is lehetséges, hogy K. Bozsidár átdolgozta Podhorszky Madách-fordítását, annál inkább, mert úgy látszik, többek között a magyar nyelvet is ismerte. Erre vall az, hogy egy kötet Jókai-fordítást adott ki 1894-ben Párizsban *Réve et vie* [Petki Farkas leányai. Erdélyi képek] címmel. Mindez azonban jóval a világháború előtt történt, tehát a Madách-dráma párizsi színrehozatalát nem a világháború, hanem egyéb nehézségek tették lehetetlenné.

Podhorszky és Karagyorgyeveci Bozsidár kísérleteivel vannak talán kapcsolatban azok a hírek is, melyek a múlt század utolsó tizedében budapesti napilapokban felbukkantak s amelyek *Az Ember Tragédiájának* Párizsban tervbevetett előadására vonatkoznak.⁶ A Fővárosi Lapok 1892. jún. 26. száma a következő hírt közli: „... a Figaro értesülése szerint Porel párizsi színházigazgató hallva az Ember Tragédiájának bécsi nagy sikerét, lépéseket tett, hogy azt Párizs számára megszerezze“. A Budapesti Hírlap 1898. szept. 29. száma pedig arról értesíti olvasóit, hogy a párizsi Porte-Saint Martin-színház készül Madách művének előadására, már folynak az előkészületek és a színház igazgatósága a darab fényes kiállítására különös gondot akar fordítani. Ez a hír valószínűleg Malonyai Dezsőtől való, aki ebben az időben a Budapesti Hírlap párizsi levelezője volt. Szomorú Dezső, aki ekkortájt majdnem két évtizeden át Párizsban élt és a párizsi színházi s irodalmi élet iránt nagyon érdeklődött, egy hozzám intézett levelében ezt írja: „Halványan emlékszem valamelyik Eszterházy gróf akciójára, talán 1891-ben, aki a Tragédiát színe akarta hozni Párizsban magyarul, a Nemzeti Színház együttesével, de ez elmaradt.“⁷ Szomorú egyébként úgy gondolja, hogy tekintettel az akkori francia közönség izlésére, a színrehozatal és a fordítás nehézségére s egyéb politikai és pénzügyi természetű akadályokra, Madách művének Párizsban való francianyelvű előadására ez időben komolyan nem is lehetett gondolni.

1894-ben Edouard Sayous, az ismert magyarbarát francia történetíró írt egy cikket *Madách poète hongrois et la Tragédie humaine* címmel a Revue

⁵ *Narodna Enciklopedija*. II. k., 261. l.

⁶ Németh Antal: *Az Ember Tragédiája a színpadon*. Bp., 1933.

⁷ Szomorú valószínűleg *Az Ember Tragédiájának* 1892. június 8-i bécsi bemutatójára gondolt, melynek költségeit gr. Eszterházy Miklós fedezte. A darab a Práterben épített kiállítási színházban 16 előadást ért meg. A fogadtatás kedvező volt. Az előadást talán valami párizsi színházigazgató vagy rendező is látta, így merülhetett fel a párizsi színrehozatal terve.

Chrétienne című folyóiratba. Sayous felfogása szerint Madách „un poète des illusions perdues“, akinek művét a történetíró és keresztény böleselő szempontjából elemzi. „En ouvrant ce long drame — írja többek közt — on se croirait d'abord dans un Paradis perdu ou une Messiede, mais on s'aperçoit bien vite que le but de l'auteur est différent... Une série de tableaux saisissants montrent l'humanité éprise d'idéal à toutes les époques de l'histoire, mais pour retomber toujours dans l'impuissance et la désillusion.“ — „Que signifie ce songe dramatique en neuf tableaux? — kérdi a szerző dolgozata végén — L'intention de Madách semble bien claire: il a voulu illustrer des théories célèbres, ce que Zola appelle la grande poésie noire de Schopenhauer.“

Az *Ember Tragédiája* első teljes, nyomtatásban megjelent francia fordításának érdeme Kont Ignác nevéhez fűződik. Kont a század 90-es éveitől 1912-ben bekövetkezett haláláig, több mint két évtizeden át Párizsban mint tanár és író lankadatlan buzgósággal törekedett a franciák érdeklődését a magyar irodalom és tudomány iránt felébreszteni. Ilabár az elért eredmény nem volt arányban a kifejtett nagy munkával, mégis sikerült Kontnak a magyar irodalom számára egypár barátot szerezni. Ezek egyike volt „le bon magyarisant“⁸ Bigault de Casanove, nantesi liceumi tanár és műfordító, aki Ibsen és Strindberg egy-egy darabját fordította franciára. Magyarul is megtanult; amikor nyugdíjba vonult és Párizsba költözött, szorgalmasan eljárt Kontnak a Sorbonne-on és a keleti nyelvek főiskoláján tartott óráira és résztvett a fordítási gyakorlatokon. Fordított Petőfi-költeményeket, lefordította az *Ember Tragédiáját*, a *Bánk bánt*. Rákosi Jenő *Endre és Johannáját*, azonkívül kisebb-nagyobb cikkeket írt magyar dolgokról francia folyóiratokba.⁹

Bigault de Casanove Madách-fordítását először 1896-ban egy, akkor virágzása tetőpontján levő tekintélyes szemle, a *Mercure de France* közölte, amely ez időben a legtöbbit tett abban az irányban, hogy a franciákat a külföldi irodalmakkal megismertesse. A *Mercure*-be a Madách-fordításhoz Louis Dumur írt előszót. Dumur (1863—1933) jónévű regény- és drámaíró volt, egyik alapítója s három évtizeden át munkatársa a *Mercure de France*-nak.¹⁰ Előszavában Dumur csodálkozásának ad kifejezést a miatt, hogy ez a végtelen messzeségbe szárnyaló és emelkedett gondolatokban gazdag filozófiai dráma, a romantika o kései, de értékes terméke a franciák figyelmét mindaddig elkerülte. A magyar dráma szerinte sohasem veszti el jelentőségét, mert a benne kifejezésre jutó gondolatok általános érvényűek és mindenkor időszerűek lesznek. Előszavát így fejezi be: „Belle œuvre, qu'il faut lire et que l'on mettra ensuite dans le bon coin de la bibliothèque où sont les Manfred, les Tentations de Saint Antoine et où sera bientôt aussi, on l'espère, le Peer Gynt et le Brand d'Ibsen.“ 1896-ban a fordítás a *Mercure de France* kiadásában könyvalakban is megjelent¹¹ és magyar s francia szemlékben és újságok-

⁸ H. Tronchon, *Revue des Etudes Hongroises*, 1933, 86. l.

⁹ Kont Ignác: *Emlékezés Charles Bigault de Casanove külső tagról*. Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1911. — *Nécrologie de Bigault de Casanove*. *Revue de Hongrie*, 1910.

¹⁰ H. de Ziegler: *Louis Dumur*. (L'homme et l'œuvre.) Genève, 1934.

¹¹ Emerich Madách: *La Tragédie de l'Homme*, traduit du hongrois par Charles Bigault de Casanove. Paris, *Mercure de France*, 1896.

ban több ismertetése látott napvilágot.¹² Ezt a kiadást a fordító értékes előszava vezeti be, amely Madách életrajzát és a tragédia jellemzését tartalmazza. Ime egy részlet belőle: „Jamais, croyons-nous, l'éternelle plainte humaine n'a retenti en accents plus poignants que sous la forme impersonnelle de l'œuvre dont nous donnons ci-après la traduction. On sent que l'auteur l'a écrite avec ses larmes et le sang de son cœur. Par contre, le cri d'angoisse qui s'échappe sans interruption de ces deux cents pages résonnent d'autant plus profondément en nous que le poète y fait une plus complète abstraction de son individualité, dissimule au plus intime de son être ses douleurs égoïstes et nationales: par quoi l'œuvre pessimiste de Madách est unique dans la littérature hongroise, et peut-être aussi dans la littérature universelle.“

Három évvel később a *Mercure*-ben *Az Ember Tragédiájáról* Raoul Chélard emlékezik meg, aki abban az időben Zrínyi János néven írt a magyar irodalmat ismertető cikkeket a folyóiratba. Chélard, aki tudott magyarul, hosszú időt töltött hazánkban, egy ideig magyar állampolgár volt, több könyvet és számos cikket írt Magyarországról s a magyar irodalomról, míg a világháború után a cseh propaganda szolgálatába lépett.¹³ *Sur le caractère national de la littérature hongroise* c. cikkében azt fejtegeti, hogy a magyar irodalom nemzeti, hazafias és lokális jellege miatt nem érdekli a franciákat; csak úgy tudnák megérteni és élvezni, ha alaposan ismernék a magyar történelmet. Kivétel *Az Ember Tragédiája*, amely túllépi a szűk nemzeti keretet s egyetemes emberi problémákat vet fel.

A magyar-francia irodalmi kapcsolatok kiépítése tekintetében Justh Zsigmondnak voltak messzemenő tervei, amelyeknek megvalósításában korai halála akadályozta meg. Többek közt tervbevette a magyar irodalom kiváló alkotásainak francia fordításban való kiadását. E törekvéseinek volt gyümölcse két anthologia. Az egyik egy magyar nevű, de osztrák származású párizsi ismerősének, Némethy Emmának, írói álnéven Jean de Néthy-nek *Ballades et chansons populaires*, *Souvenir de Poustá Szt. Tornya* című 1891-ben megjelent kötete, a másik, barátjának, Melchior de Polignac grófnak *Poésies magyares* c. kötete, mely Coppée előszavával 1896-ban látott napvilágot és Petőfi, Arany, Tompa, Szaboleska, Czóbel Minka stb. válogatott költeményeit tartalmazza. Mind a két verskötet Justh irányítása mellett és részben az ő magyarországi birtokán készült. Justhot *Az Ember Tragédiája* franciára fordításának és Párizsban leendő előadásának eszínéje is foglalkoztatta. A fordításra egy francia barátját, Guillaume Vautiert kérte fel, aki *A puszta könyve* című munkáját fordította franciára. A fordításra Vautier annál szívesebben vállalkozott, mert jól tudott magyarul. Ő ugyanis, mint az ifjú Révay Simon báró játéktársa és francia tanítója gyermekkorában és részét hazánkban töltötte, Budapesten végezte a kereskedelmi iskolát, majd ugyanitt hosszabb ideig francia kon-

¹² Morvay Győző, *Budapesti Szemle*, 1897; Huszár Vilmos, *Magyar Nemzet*, 1896, 333. sz.; I. Kont, *Revue Critique*, 1897; *L'Etranger*, 1897, 6–8. sz.

¹³ Szigethy Jolán: *A Mercure de France és a magyarság. Raoul Chélard*. Pécs, 1940.

zulátusi tisztviselő volt.¹⁴ Madách-fordítása már 1888-ban elkészült.¹⁵ Justh-nak korán bekövetkezett halála miatt azonban akkor nem jelenhetett meg, éppúgy füstbe ment a francia fővárosban való előadásának terve is, melyet Justh előkelő és befolyásos francia ismerősei útján remélt megvalósítani. Vautier fordítása csak 1931-ben látott napvilágot s ebben a formájában több évtizedes munka eredménye.¹⁶ A fordító újra meg újra elővette, folyton csiszolta és tökéletesítette s vele kétségekívül érdemes szolgálatot tett a magyar irodalomnak. A pár évvel ezelőtt elhunyt Vautier fordítása felülmúlja Bigault de Casanove fordítását, azonban ennek is a tartalmi hűség a fő érdeme és költői szempontból sok kívánnivalót hagy hátra maga után.¹⁷

Madách francia tisztelői sorában időzhetjük Claude Farrère nevét is, aki 1926 decemberében Budapesten tartott előadást. Ez alkalommal több budapesti újságíró közül tőle interviút. A Pesti Hírlap munkatársa előtt *Az Ember Tragédiájáról* így nyilatkozott: „... Még úton is magamnál hordom ezt a fenséges, páratlan költeményt. Egy francia diplomata, aki tökéletesen beszél magyarul, G. Vautier úr fordította és adta át nekem elolvasásra. Elolvastam kétszer-háromszor. Ma éjjel újra átolvasom, — nem tudok betelni a szépségével, mélyeséges filozófiájával. Büszkének kell lenniök erre az írójukra. Egyszer, kevésbé nyugtalan időkben kiadatom az önök *Tragédie de l'homme*-ját. Előbb azonban cikket írok róla. Felfedezem a világirodalomnak ezt a rejtett kincsét.”¹⁸ Egy pozsonyi újság szerint¹⁹ Claude Farrère lelkesedésében még tovább ment: kijelentette, hogy öt éven belül színrohozatja Párizsban *Az Ember Tragédiáját*. Párizsba visszatérve, ígéreteiről megfelekezett, minthogy tudomásom szerint sem cikket nem írt Madách művéről, sem annak kiadásában vagy színrehozatalában nem működött közre.

Madách drámájának Franciaországban való megismertetését szolgálták azok az előadások is, melyeket francia egyetemeken és főiskolákon Hankiss János és Molnos Lipót tartott.²⁰ Közülük jelentőségével az előbbinek 1934. ápr. 23-án a Sorbonne-on tartott előadása válik ki. Az előadást vetített képek: Zichy Mihály Madách-illusztrációi, Németh Antal színpadi tervei kísérték, utána pedig Grall, a Théâtre Universitaire tagja francia fordításban elszavalta a

¹⁴ Birkás Géza: *Guillaume Vautier*, Irodalomtörténet, 1938.

¹⁵ A fordítást Justh bemutatta párizsi barátainak. Erről tanuskodik újabban kiadott naplójának következő része: „Az Odeonból a De Gérandokhoz. Attila igen-igen szíves. Főleg a magyar művek francia fordításáról van szó, miután Vautier, ki Révayéknál volt sok évig francia fiú, ráadta a fejét. A bökkenő csak az, hogy Vautiernak absolute nincs a modern francia nyelvről notionja”. *Justh Zsigmond naplója*, 187. l.

¹⁶ Emerie Madách: *La Tragédie de l'Homme*, poème dramatique hongrois. Traduction de Guillaume Vautier. Bp., Librairie Française, 1931.

¹⁷ Ism.: A. Szegő: Un chef-d'œuvre hongrois „La tragédie de l'homme” de Madách. Nouvelle Revue de Hongrie, 1932; S.: Az Ember Tragédiája franciául. Nemzeti Újság, 1931, 140. sz.; Literatura, 1931; M. Hírl., 1931, 150. sz.; P. Hírl., 1931, 185. sz.; Szegő Endre: Az Ember Tragédiája franciául. Debreceni Szenle, 1932; Marcel Brion: Marseille-Matin, 25 oct. 1933; Tronchon: Revue des Etudes Hongroises, 1933.

¹⁸ Pesti Hírlap, 1926. december 5.

¹⁹ Krepelka Elek: *Az „Ember Tragédiája” szlovák bemutatója a pozsonyi színházban*. Híradó, Pozsony, 1926, 275. sz.

²⁰ Emerich Madách et la „Tragédie de l'homme” dans les Universités françaises. Revue des Etudes Hongroises, 1934, 151. l.

falanszter-jelenetet. A Pesti Hírlap párizsi tudósítója szerint²¹ a terem zsúfolásig megtelt közönséggel, közte egyetemi tanárok: Cohen, Villat, Van Tieghem, Sauvageot és Baty színházi rendező. Hankiss több vidéki francia egyetemen, valamint Brüsszelen az Ecole des hautes Etudes-on is tartott Madáchról vetítettkepes előadást. Molnos az 1933–34. tanévben a párizsi Ecole des Langues Orientales Vivantes-on magyar drámaidomai előadásai keretében foglalkozott több órán át a magyar drámával és költőjével.

Belgiumban Léo Lederer író, aki egy Dél-Magyarországról külföldre került katonacsatládból származik, igyekszik *Az Ember Tragédiájának* híveket szerezni. Egy kiváló brüsszeli irodalmi társaságban, a Thryse-ben 1938. dec. 13-án tartott előadásáról, mely után Germaine La Vallée szavalt a drámából egy jelenetet, a brüsszeli lapok nagy elismeréssel számoltak be s vele kapcsolatban Madáchról is rokonszenves hangon emlékeztek meg.²²

Az Ember Tragédiája iránt érdeklődő francia irodalomtörténészek sorába tartozik Fernand Baldensperger. Ő előkölt Hankissnak a Sorbonne-on tartott fennemlített előadásán és 1934-ben érdekes cikket közölt a Revue des Études Hongroises-ban *La „Tragédie de l'homme“ et les prévisions positivistes* címmel. Ebben a cikkben, amely valószínűleg azonos a Sorbonne-on tartott megnyitójával, Baldensperger rámutat arra, hogy Madách nem osztozik Goetheék és a XIX. századi gondolkodóknak az emberiség történetére és fejlődésére vonatkozó optimizmusában. Madách felfogása körülbelül az, ami Comte-é és a pozitivistáké, akik nem hisznek az emberiség fokozatos haladásában. Elismerik, hogy vannak kiváltságos lelkek, melyek koruk s embertársaik fölé tudnak emelkedni, eszményeik és terveik azonban megvalósíthatatlanok maradnak, illetve, amennyiben megvalósulnak, torzformát öltönek. Comte gondolt is arra, hogy akad majd egyszer költő, aki egy, Dante művére emlékeztető Poème de l'humanitében megírja az emberiség tragikus sorsát. Ez a pesszimista felfogás, amelyet az 1848–49-i események-okozta kiábrándulás is táplált, fejeződött ki Baldensperger szerint Madách drámájában. „Madách rejoignait ainsi — írja a francia tudós — les salubres pessimistes occidentaux. Non point ceux qui recommandent l'inertie à cause de la nécessité de recommencer l'effort, ni ceux qui préparent les reculades en décriant les résultats obtenus, mais les vrais constructeurs de la conscience occidentale, de cet *audax Iapheti genus* qui ne disparaît point sans laisser son étincelle à ses héritiers.“

Nyilatkozott *Az Ember Tragédiájáról* Baldensperger abban az interwiew-ban is, melyet Hankiss párizsi előadásával kapcsolatban egy magyar újságírónak adott.²³ Ami a drámának francia színpadon való előadását illeti, annak fő akadályát Baldensperger a francia közönség sajátos lelki alkatában látja. A franciák ugyanis még ma, másfél század után is csak olyan irodalmi termékeket tudnak méltányolni, amelyek az ő világtörténelmi jelentőségű forradalmukat igazolják s ezért értetlenül állnak olyan irodalmakkal szemben, mint a közép- és kelet-európai irodalmak, tehát a magyar irodalom is, melyekben a faji probléma döntő szerepet játszik s melyek ma is többé-kevésbé feudális

²¹ Gál László: *Madách a Sorbonne-on*. P. Hírl., 1934. máj. 3.

²² Gazette, 15 déc.; Le Soir, 16 déc.; L'Indépendance belge, 17 déc.; Aujourd'hui, 18 déc.; La Nation belge 18 déc.

²³ Gonda Jenő: *Filmre kell vinni a Madách-dramát — mondja a Sorbonne világhírű irodalomprofesszora*. Esti Kurir, 1934. máj. 6.

jellegűek. Elismeri azonban, hogy a Madách-drámának számos részlete valósággal kívánczik előadói pódiumra, ezért ajánlja „Madách-recitátumok” rendezését. A beszélgetést Baldensperger így fejezte be: „Mindenesetre szeretnék egy tanácsot adni a magyar irodalmároknak, azt, hogy irodalmi módon, de a modernség és a technikai haladás teljes felhasználásával vigyék filmre a Madách-drámát. Mint ahogy a nyelvvel sokkal érthetőbb zenén át, pl. Liszt Ferencen át, bepillantatható a világ a magyar nép művészi lelkébe, úgy lehetne Madáchot kiszabadítani nagyszerű börtönéből a mozgóképfelhasználásával.” Nem tudjuk, hogy a fenti cikk milyen híven és pontosan tolmácsolta a francia tudósnak *Az Ember Tragédiájáról* s a magyar irodalomról való nézetét, de az intervióknak a magyar irodalom „feudális jellegére” vonatkozó részlete visszhangra talált a magyar sajtóban. Szász Zoltán szerint²⁴ Baldensperger a magyar irodalmat alaptalanul vádolta feudalizmussal, hiszen azt éppen ellenkezőleg a testőrök óta a feudalizmus-ellenesség, a liberalizmus jellemzi. Különösen nem feudális mű *Az Ember Tragédiája*, mely éppen arról tanuskodik, hogy Madách a francia forradalmat, ha nem is megvalósult eredményeiben, de szellemi és erkölcsi gyökereiben nagyra és dicsően érezte.

Henri Bidou író és színikritikus, aki járt Magyarországon és írt rólunk cikkeket, a Temps-ban (1934. márc. 7.) *Le Faust Hongrois* címmel közölt egy tanulmányt; mellet a Revue des Études Hongroises szerkesztősége némi túlzással „un ouvrage très documenté et très pénétrant”-nak nevez és Sayous-ról s Bigault de Casanove-ról megfelelően, Bidou cikkéről, mely alig egyébé, mint a Madách-dráma bő tartalmi összefoglalása, azt állítja, hogy az „la première étude française de fond sur la Tragédie et... un document de haute valeur” és közli a Revue 1934-i évfolyamában *Un cri de détresse: La Tragédie de l'homme* címmel.²⁵

Az Ember Tragédiájáról francia nyelven megjelent dolgozatok között figyelemre méltó Bencze Jenőnek *La Tragédie de l'homme est-elle le „Faust” hongrois?* cím alatt a Revue de Littérature comparée-ban 1934-ben megjelent tanulmánya is. Ebben a szerző összehasonlítja Madách művét Goethe *Faustjával* és az egybevetésből azt a következtetést vonja le, hogy *Az Ember Tragédiája* nem a magyar „Faust”, mert a két költői alkotás felfogás, irányzat és befejezés tekintetében egyaránt különbözik egymástól. Madách drámája tehát sem a *Faust* utánzatának, sem pesszimista pendantjának nem tekinthető, hanem egy olyan költő eredeti művének, aki sokat tanult és az emberiség történetéről sokat elmélkedett. „Peut-être — írja a szerző — si le hongrois était une langue plus répandue, le Théâtre-National de Budapest eût-il pu se transformer en un des lieux de pèlerinage artistique qui, tels que Stratford, Bayreuth et Oberammergau attirent tout les ans des milliers de curieux; à Budapest, ces curieux iraient entendre les accents profonds de la Tragédie de l'Homme.”

1937-ben a párizsi világkiállítás alkalmával egy Párizsban élő magyar festőművésznek, Blattner Géznak, az Arc-en-ciel marionette-színház igazgatójának az az ötlete támadt, hogy Madách művét bábjáték formájában mutattja be a franciáknak.²⁶ A színpad, a díszletek és a bábuk elkészítése mintegy húsz

²⁴ *Az Ember Tragédiája és a franciák*. P. Napló, 1934. máj. 8.

²⁵ H. A.: *Madách francia kritikusa*. Bp. Hírl., 1934. márc. 9.

²⁶ Reggel, 1937. febr. 22; Esti Kurír, 1937. márc. 23; Pesti Napló, 1937. júl. 18.

Párizsban élő magyar művész közös munkája volt, a prózai szövegkönyvet Fernand Pignatel és Cselényi-Walleshause (De Walles) Zsigmond írta. A szöveget francia színészek szavalták, akiknek előadását és a kísérő zenét Blattner lemezekre is felvettette. A vállalkozás iránt állítólag Paul Valéry is érdeklődött és a bábjáték az ő védnöksége alatt került színre és pedig a párizsi világiállitás egyik pavillonjában. Ott a „misztériumot“ egy hétig játszották. Előadása mintegy két óráig tartott. A szöveg az eredetinek nemcsak megrövidítésével, de lényeges módosításával készült, s a második Kepler-jelenet kivételével minden színt magában foglalt. A bábjáték szerzői előtt az a cél is lebegett, hogy darabjuk felkelti valami francia színházigazgató vagy rendező figyelmét, s így *Az Ember Tragédiája* egy párizsi színházban is esetleg előadásra kerül. Bárminő elismerésre méltó volt is Blattnerék vállalkozása — ez volt a Tragédia első francia nyelvű és francia földön történt színpadi bemutatója —, kétségtelen, hogy bábjátékukban a dráma lényege, az eszmei tartalom teljesen háttérbe szorult.

A magyar irodalom mai legalaposabb francia ismerője, Aurélien Sauvageot Madách drámájában az emberi sorsnak a középkori misztériumokra emlékeztető komor, sötét tragédiáját látja, amely ma is időszzerű, mert összhangban van a mai magyarság jó részének lelkét eltöltő pesszimizmussal és a jövő miatt való aggódásával. Többek között így ír róla: „Jusque et y compris la scène finale, chaque vers de cette langue rude et violente du poète dénonce la vanité du progrès, la servitude matérielle et morale de l'homme que sa volonté n'arrive pas à libérer d'un déterminisme dont il ne peut même pas deviner l'orientation... Nous avons beau vivre, notre histoire ne nous renseigne pas sur notre destinée, sur le pourquoi de notre existence. Ce refus héroïque de voir dans le cours du monde le résultat d'une finalité quelconque suffit à opposer Madách à Goethe. Aussi, tandis que le second Faust se termine sur un tableau sinon optimiste, du moins empreint d'une résignation sereine, l'Homme de Madách, arraché malgré lui à la négation suprême qui le conduisait au suicide, ne se résigne qu'en se refusant désormais à penser davantage à son destin... Son pessimisme s'accorde avec l'amertume qui empoisonne bien des âmes hongroises d'aujourd'hui. Lutter, rester à vivre dans un monde sans finalité, en se fiant à l'instinct vital plus fort que la raison pour conserver les nations en péril, telle est la leçon que les spectateurs viennent puiser dans ce chef d'œuvre du théâtre hongrois.“²⁷

A második világháború kitörését közvetlenül megelőző években a párizsi *Centre d'Etudes Hongroises* igazgatója, Molnos Lipót igyekezett *Az Ember Tragédiája* iránt a franciák érdeklődését felkeltetni. Ebben az időben Molnos s francia, meg magyar barátai a Comédie-Française s más párizsi színházak igazgatóival tárgyalásokat folytattak a dráma színrehozatala ügyében. A darabot a Vautier-féle fordításban mindenütt elolvasták, nagy tetszéssel és elismeréssel nyilatkoztak róla, azonban előadására csak úgy vállalkoztak volna, ha egy mecénás a díszletek és kosztümök nagy költségeit fedezte volna, s ha valaki a darabot a francia közönség ízlésének megfelelően átdolgozta és színes, erőteljes, modern francia nyelven lefordította volna. Magyar és francia írók

²⁷ *Découverte de la Hongrie*. Paris, 1937. 158. 1.

közreműködésével meg is indult a fordítói munka, állítólag el is készült több fordítás, kiadásukra azonban nem került rá a sor. E fordítások közt van egy különleges vállalkozás, a Karinthy Frigyes öccse által készített fordítás, mely a párizsi tömegnyelv és gondolkodás eszközüvel igyekszik Madách művét az átlag-francia számára érthetővé tenni.²⁸

*

A fenti adatok alapján igyekeztem vázolni *Az Ember Tragédiájának* franciaországi sorsát, illetve azokat a törekvéseket, melyeknek az volt a célja, hogy Madách drámáját Franciaországban megismertessék. E törekvéseket az a meggyőződés vezette, hogy *Az Ember Tragédiája*, ha egy²⁹ kis, elszigetelt középeurópai nép nyelvén írta is a szerzője, a benne rejlő egyetemes költői és filozófiai értékek alapján megérdemli, hogy a franciák is tudomást szerezzenek róla és besorozzák a világirodalom hasonló tárgyú remekművei közé. E cél megvalósítására több mód kínálkozott: francia folyóiratokban, napilapokban és egyebütt közölt ismertetések, tanulmányok és nyilatkozatok, azután francia nyelvű fordítások s végül színpadon, főiskolákon, irodalmi egyesületekben stb. elhangzott előadások és felolvasások. Mint láttuk, nem egy tekintetben figyelemre és elismerésre méltó próbálkozások történtek. A magyarokon kívül több számottevő francia írónak és tudósnak ismertették Madách művéről való felfogását, mely arról tanuskodik, hogy azt nemcsak ismerik, de értékelní is tudják. Megállapítottuk azt is, hogy a részleges és a kéziratban maradt fordításokon kívül a tragédiának két teljes fordítása jelent meg francia nyelven nyomtatásban. Mind a kettő magyarul tudó francia író munkája, s éppen azért, mert nem versben, hanem prózában készültek, tartalmi hűség és szabatoság dolgában a külföldi fordítások jelentékeny részét fölülmulják. Francia egyetemi katedrákon is elhangzott néhány esetben Madách dícsérete. Mindazok a kísérletek azonban, melyek arra irányultak, hogy Madách drámáját Hamburg (1892, 1937), Bécs (1892, 1934), Prága (1892, 1904), Berlin (1893, 1939), Zágráb (1914), Pozsony (1926) és Frankfurt (1940) példájára valamely párizsi színház is előadja, eredménytelenek maradtak.²⁹ Mindeddig a francia rádióállomások sem közvetítették *Az Ember Tragédiáját*, ahogy ez Bécsben (1930), Prágában (1931), Münchenben (1931) és Belgrádban (1940) történt.

Mindent összevéve tehát nem kétséges, hogy öt évtized óta mind francia, mind magyar részről akadtak Madáchnak lelkes tisztelői, akik a tragédiára a franciák figyelmét fel akarták hívni s nem az ő buzgóságukon és jószándékukon mult, hogy törekvéseiket megfelelő siker nem koronázta. Nagy akadályok álltak útjukban. Ilyen akadály volt elsősorban a francia olvasó és színházba járó közönség sovinizmusa és zárkózottsága. Igaz, hogy maga a francia irodalom majdnem ezeréves léte alatt mindenkor vett fel, s olvasztott magába idegen hatásokat, azonban a francia nép zöme, még a művelt társadalom is,

²⁸ Molnos Lipót értesítése.

²⁹ Komolyan készült Madách drámájának színrehozatalára a berni Stadttheater s a ljubljanaui színház is. Ezek az előadások a háborús események miatt nem valósultak meg. A dráma szerb és szlovén fordítása 1940-ben jelent meg. az első Svetislav Stefanovič, a második Vilko Novak és Tine Debeljak munkája.

külföldi nyelvek és irodalmak iránt mindenkor aránylag csekély érdeklődést mutatott. Újabb időben, különösen a két világháború közti időszakban, a helyzet némileg megváltozott, ekkor az angol, amerikai, olasz, német, orosz stb. irodalmi művek és színdarabok már több megértésre találtak Párizsban, a kis közép- és keleteurópai népek irodalmáról azonban a franciák ekkor sem igen vettek tudomást, különösen nem azokéről, melyek előttük politikai szempontból közönyösek vagy ellenszenvesek voltak. Annak, hogy Madách drámája Franciaországban nem keltett szélesebb körben visszhangot, magában a műben rejlt egyéb akadályai is vannak. *Az Ember Tragédiája* ugyanis nem könnyű, szórakoztató olvasmány. Bizonyos történeti és filozófiai műveltséget kíván, a költő szándékai nem elég világosak, el kell mélyedni művében, ha meg akarjuk érteni. Az átlag-olvasó pedig, különösen ha francia, olvasmányain nem szeret elmélkedni, nem akarja problémákon törni a fejét és óvatosan kerüli a homályt és kétértelműséget. A műveltebb francia olvasó pedig hajlandó Madách drámáját úgy tekinteni, mint a romantika egy kései és elavult termékét, egy Goethe-, Milton-, Lamartine-utánzatot, egy zavaros filozófiaj és szimbolikus költeményt, amilyennel ezelőtt 100 évvel Soumet, Quinet s mások kísérleteztek. Színpadi sikerének, nem tekintve előadása igen költséges voltát, nagy akadálya a francia közönség sajátos ízlése.³⁰ Ez a közönség ma sem tudja igazán méltányolni sem Shakespeare drámáit, sem Goethe *Faustját*, s annak idején nem nagy megértést tanúsított Ibsen, Björnson, Hauptmann s a többi „északi” drámaíró iránt sem. *Az Ember Tragédiája* is bárminő kitérő előadásban kerül színre valaha valamelyik párizsi színházban, nem számíthat nagy közönségre és tömegsikerre.

S mégis úgy gondoljuk, hogy *Az Ember Tragédiájának* franciaországi pályafutása még nem ért véget. A háború befejezése után, reméljük, Európaszerte megint fellendül majd az irodalmi élet, ledőlnek azok a kínai falak, melyek ma szellemi tőren a népeket elválasztják, újraszövődnek a nemzetközi művelődési kapcsolatok, megindul az irodalmi értékek kicserelődésének folyamata az egyes országok között. Akkor talán ismét időszerűek lesznek azok a tervek, amelyek a Madách-drámának Franciaországban való megismertetését célozzák. Akkor legfontosabb teendő lesz a tragédiának egy, minden igényt kielégítő francia fordítását valami jónevű francia kiadóval kiadni. E fordításnak nemcsak hűnek és szabatosnak, de költői szempontból is tökéletesnek kellene lennie és kívánatos volna, ha élje az előszó írására egy tekintélyes francia író vállalkoznék. A megfelelő fordító, kiadó és előszóíró megtalálása mindenestre nehéz, de talán mégis megvalósítható feladat lesz. Még nehezebb és bonyolultabb a tragédia színrehozatalának kérdése, de mégis akad esetleg előbb-utóbb egy színházigazgató vagy rendező, aki az ügyet magáévá teszi s a darabot a francia közönség ízlésének megfelelő átdolgozásban színrehozza. Ezt a reményünket, bármily csalékonyan tetszik is, nem szabad feladnunk, sőt nem szabad eljtenünk a tragédia megfilmesítésének tervét sem, hiszen a film terén beláthatatlan távlatok nyílnak és egy zseniális filmrendező csodát művelhet. Ragaszkodjunk szilárdan ahhoz a meggyőződésünkhöz: *Az Ember Tragédiája* örökké időszerű, soha el nem évülő értékénél fogva megérdemli, hogy az egész művelt emberiség közkinésévé legyen.

³⁰ Hevesi Sándor: *Az Ember Tragédiájának külföldi szerencséje*. Bp. Hírl., 1931. 132. sz.